

Јасмина Тутуновић-Трифунов

ПОВРАТАК

прича која траје

RETURN

An ongoing story

Jasmina Tutunović-Trifunov

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Ауторка изложбе и текста каталога

Јасмина Тутуновић-Трифунув, историчарка, виши кустос и архивиста у Музеју жртава геноцида

Стручни консултант

Гордана Шеатовић, виши књижничар у Музеју жртава геноцида

Уметнички директор

др ум Никола Радосављевић

Реализацију изложбе подржали су:

Министарство културе и информисања Републике Србије

Телеком Србија

Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Author of the exhibition and of the text in the catalogue

Jasmina Tutunović-Trifunov, historian, Senior Curator and Archivist of the Genocide Victims' Museum

Expert adviser

Gordana Šeatović

Senior Library Assistant of the Genocide Victims' Museum

Art director

Nikola Radosavljević, Ph.D. in Arts

The project is supported by:

Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia

Telekom Srbija

Genocide Victims' Museum Foundation

Музеј примењене уметности

ПОВРАТАК
прича која траје

RETURN
An ongoing story

Museum of Applied Art

МУЗЕЈ
ЖРТАВА
ГЕНОЦИДА

ИСТОРИЈСКИ
МУЗЕЈ
СРБИЈЕ

ЈАСМИНА *ТУТУНОВИЋ ТРИФУНОВ*

МУЗЕЈ
ЖРТАВА
ГЕНОЦИДА

*Никад и нико не може да илаћи
лућања моја
По развалинама раја,
Дјеињсѣво моје украдено.*
ДРАГАН ЖИГИЋ

Упркос сазнањима да у ратним сукобима највише страда цивилно становништво, деца, жене и стари, као и декларацијама и конвенцијама усвојеним на међународним конференцијама о правној заштити цивилног становништва (попут хашких конференција, Женевске конвенције, Повеље Уједињених нација и судских процеса за ратне злочине по завршетку Другог светског рата), оружани сукоби у којима страдају најмлађи су тужна реалност предходних времена, па и савременог доба.

Напад Трећег рајха на Краљевину Југославију у Другом светском рату, започет шестоаприлским бомбардовањем Београда 1941. године, условио је брзу капитулацију државе, као и распарчавање територије између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске. На територији Хрватске, Босне и Херцеговине и Срема, 10. априла 1941, проглашена је Независна Држава Хрватска. Појединачни и масовни злочини и терор над српским, јеврејским и ромским ста-

новништвом, као и над политичким неистомишљеницима хрватске националности, започети су у првим данима Независне Државе Хрватске и настављени до краја рата. Заједно са породицама, на кућном прагу, у збеговима, на стратиштима и у логорима, страдала су и деца.

Протерано и избегло становништво из Независне Државе Хрватске спас је пронашло и на територији окупиране Србије. Посредством Комитета за избеглице и пресељенике при Савету комесара Милана Аћимовића, оболели од заразних болести су били смештени у карантинима дуж границе према НДХ и на југу Србије: у Бањи Ковиљачи, Малом Зворнику, Бајиној Башти и другим местима. Деца избеглице из свих делова некадашње Краљевине Југославије, лечена су у Београду, у Централном лазарету, а по оздрађењу су смештана у дечје избегличке домове у Београду, Пожаревцу, Неготину, Врњачкој Бањи, Матарушкој Бањи, Ужицу, Смедереву, Ковиљачи и Сокобањи.

Деца, чије су породице страдале у оружаним сукобима, проналазила су уточиште и у партизанским јединицама. „Наш батаљон је био наша породица“, сликовито је описао Драгоје Лукић судбину деце која су одрасла у партизанским јединицама, као курири и најмлађи борци, или у партизанским болницама, школама и домовима. Потресно сведочанство о најмлађој деци без идентитета, пронађеној на згариштима после војних

ДИЈЕТЕ ОД УСТАНКА

*Четврта је офанзива била,
Банију је у црно завила.
Кад усташе народ поробише,
Јадне мајке дјецу погубише,
А ја једно у снијегу нађох,
Нађох мало од мјесеца дана.*

*Лјепо сам јој име надјенула :
Мала Ранка, дијете од устанка.
Подигем је шири године дана,
Сада ми је понарасла Ранка,
Проходала, ријечи проишћала.*

*Кад је питах:- Чија ли си, Ранка?
Она каже: ја сам партизанка!*

Народна песма

операција, сачувано је и у народној песми
Дијете од устанка:

„Четврта је офанзива била,
Банију је у црно завила.
Кад усташе народ поробише,
Јадне мајке дјецу погубише.
А ја једно у снијегу нађох,
Нађох мало од мјесеца дана.
Лијепо сам јој име надјенула:
Мала Ранка, дијете од устанка.”

Трауматична сећања на рат и страдање преживеле деце сачувана су у народној поезији из периода Другог светског рата, али и у савременој југословенској књижевности, документарним и играним филмовима и телевизијским емисијама, мемоарској литератури и архивској грађи, попут сведочанства Остоје Слијепчевића:

„Изненада се појавило много запрежних кола. Ја сам помагао мом брату Микајлу и сестри Смиљи. (...) Натоварени као бундеве ишли смо у непознатом правцу. (...) Изненада, врата вагона су се отворила. Казали су нам да излазимо напоље. (...) Држао сам сестру за десну руку. (...) У једном тренутку пришла је једна госпођа. Из торбе је извукла неку хаљиницу. (...) Смиљу је однела до чесме. Умила ју је и зачешљала. Смиља је имала таласасту косу.

Па, баш је лепо изгледала када је зачешљана. Скинула је све са ње, али је није купала, већ ју је очистила. Тек онда јој је обукла ту лепу хаљину. Сећам се, та хаљина је била црвена и имала је туфне. То никада нећу моћи да заборавим. Имала је и крагну. А од струка надоле изгледала је као балетске хаљине. Ширила се. (...) Гледао сам како моју сестру носи у наручју. У том моменту, то је било најлепше дете које постоји. Била је чиста, лепа хаљиница. То ми је било задње виђење. Никада више нисам видео сестру Смиљу. Сузе ни данас не могу да задржим.”

Судбина српске деце у НДХ неодвојиво је везана за акцију помоћи српском становништву, коју је, од јесени 1941. године, организовала Аустријанка Диана Будисављевић са својим сарадницима, посебно за преузимање више хиљада деце из јасеновачких логора током 1942. године. Одузимањем картотеке и других евиденција са подацима о идентитету и смештају деце, као и забраном даљег рада Диане Будисављевић и њених сарадника од стране нових југословенских власти у мају 1945. године, спасеној деци је одузето и право да сазнају своје порекло и упознају биолошке породице. Огласи попут: „Тражим било кога свог...”, објављивани у послератној југословенској штампи, најчешће су остајали без одговора.

Марино Зурл, новинар и књижевник, покренуо је 1963. године у загребачком листу *Арена*

акцију *Арена* *штражи* *ваше најмилије* покушавајући да, заједно са сарадницима и колегама из југословенских листова, утврди идентитет деце која су, „била без имена, рођендана, оца, мајке, порекла” и коју је рат „као лавина отко-турао” са огњишта, како је Зурл писао. У акцију су се, временом, укључили и бањалучки *Глас*, Радио Босанска Градишка, поткозарске радио станице:

„Прво дијете које сам вратио кући у загр-љај родитељима била је Милена Обрадовић, поријеклом из села Прусци код Босанског Новог. Њу су, након двадесет година, могли да загрле мајка Смиља, браћа Милан и Војо... Она ме је надахнула за сценарио монодраме *Јока, кћи козарачка*, по њој сам ово брдо назвао Јокиним брдом. Мислио сам да ћу, након тога, и након репортаже под насловом *И Милена има рођендан*, објављене 13. септембра 1963. године, завршити свој излет на Козару. Али, једна судбина је вукла другу, мјесец за мјесецом, број за бројем *Арене* и тако неколико деценија. Све чешће сам долазио овдје (Јокино брдо), а онда и остао. Тако је настао и филм *Три јаблана*, књига *Иза зида*, документарца *Сјоштин-ну ђедесџи и осма*, много записа, репортажа.”

Поред споменика *Рањена ђишница* на Јокином брду су се, до ратова у последњој деценији XX века, на територији социјалистичке Југославије, окупљали уметници, песници, сли-

кари и музичари из читаве Југославије. Споменик у облику металне птице са сломљеним левим крилом, посвећен деци која се нису вратила из рата, направљен је од трофејног оружја из Другог светског рата и, по жељи аутора вајара Тона Светине, постављен 1983. баш на том месту. Пионири и омладинци из Горњих Подградаца одржавали су споменик који су, ради одавање поште настрадалима, посећивали преживели логораши и родитељи убијене деце којој се није знао гроб. Пошту пострадаој и изгубљеној деци су, крај *Рањене ђишнице* одавала и „деца” која су, после вишедеценијског трагања, успела да пронађу своје порекло, попут Наде Шиник. Она је дошла на Јокино брдо да „прослави свој највећи и најсветији тренутак у животу: сусрет са братом Милованом, јединим у рату преживјелим чланом њене уже породице” и узме извод из матичне књиге рођених, којим је потврђено њено право порекло и решен 161. случај „у традиционалној југославенској хуманој акцији *Глас и Арена* *штраже* *ваше најмилије*”.

Успешно решени случајеви нестале деце давали су наду другима да ће и они, уз помоћ објављених репортажа у новинама и стрпљивог истраживања докумената, успети у потрази за својим најмилијим. Марину Зурлу је у томе свесрдно помагао Драгоје Лукић, и сам дете логораш, који је више деценија истраживао страдање деце у Другом светском рату:

„Данас подно *Рањене ђишнице* стоји жена која се, игром случаја, зове као њена сретна

ЧОВЈЕК БЕЗ КОРИЈЕНА

Добро ши јушро, Козаро!
Носим ши знамен усуду мом: камом у срце
ушешовирано ојако име Наход
и једнако шако ојако презиме Градишић
и један неубамћен раш
и пркос наслијеђен шврдоглави
исвршен у лажном милосрђу јосишовачких сиротишш
јдје мале смрши односе шек начешје животи.

Добро ши јушро, Козаро!
Нудим ши на олед своје кишом умивено лице
и косу тараву вјешром ши нудим, крвну јруу
и четвршасше нокше да им прејознаш јоријекло, планино,
и своје ујасле очи у чијим усјеклинама бдије сшрах.
У мени десешљећима јушшје чаробан чамац преосш
и велика нека, вољена ријека
у удолини без људи и дна.

Ни оживља ни младежа немам за шврду милошш ошкрићу-
једино јо јашњи мола би ме маши прејознаши.

Добро ши јушро, Козаро!
Изваци ме, рођена,
из моја самљевена јамшивијека
из моја здробљена заборава,
ја јуцај шрофејним оружјем из лејенде
у бедеме око мене иза којих шуше ошешји животи.

Добро ши јушро!
За мене нема ускрснућа након раша.
Нудим ши се, сешро Козаро,
За швоја рођеној браши!

Марино Зурл

предходница: Нада. Стоји пред спомеником са својом тешком ратном загонетком, са својим рањеним дјетињством. Има ли наде за Наду? Има ли наде да и ова Нада пронађе своје најмилије? (...) За њу рат још увек траје. Њен збјег се продужава. Још увијек је на трновитом путу од своје родне куће. Зна ли своје право име? На то питање, Нада одговара:

Не знам.

Презиме? – настављам с испитивањем.

Не знам – добијам исти одговор.

Дајџум рођења?

Не знам.

Име оца?

Не знам.

Име мајке?

Не знам.

Имаш ли брајџа?

Не знам.

Имаш ли сесјџру?

Не знам.

Имаш ли икој свој?

Не знам.

Мјесџо рођења?

Не знам.

Пресјџосјџавка?

Козара.

Засјџо баш Козара?

Не знам. Тако су јџворили.

Тко је јџако јџворио?

Они којџ су ме сјџасили од

сијџурне смрјџи.”

Сачувана писма преживелих, упућена редакцијама *Арене*, *Гласа*, *Борбе*, *Полијџишке*, *Вечерњих новосјџи* и другим штампаним медијима, сведоче о надању преживелих да ће се и њихови најрођенијџ, после више деценија, једног дана, вратити кући:

„До овог броја *Арене* сам дошла нешто касније, те вам се јављам са закашњењем. Наиме, ја сам такођер у рату изгубила брата који је отприлике исте старости. (...) Живјели смо у Горњим Подградцима. Године 1942, не сјећам се у којем мјесецу, усташе су ушле у наше село и све нас потерале у логор у Босанску Градишку. Ту смо остали без оца Рада којег су задржали, а нас, остале чланове породице, пребацили су у Млаку. На једном делу пута смо пребачени скелом или великим њемачким чамцем преко Саве. Ту ми, видите, долази до подударања података, јер и друг Наход кроз сан види велику воду и голем чамац. (...) Не сјећам се тачно колико смо времена ту провели, само знам да смо једног дана ми, дјеца, били одвојени од мајке и даље транспортовани за Сисак. (...) Ево још једног занимљивог подударања – мислим да мали Ђорђе није звао сестру Даницом већ Наном, што одговара податку из чланка. (...) Брат Ђорђе се приликом раздвајања од нас

расплакао и наводно добио високу температуру. Знам само да је враћен према Сиску и од тада му се губи сваки траг. Додајем да има природно коврцаву косу, црномањасто лице и исту крвну групу као и друг Наход.”

„Фотографија из 1942/1943. остала нам је у сећању, а посебно ова из 1982. необично подсећа на сестру Госпаву. Крвна група је иста, а висина и стас подсећају на наш. (...) Били бисмо веома захвални редакцији ако би нам помогла да се, после пуних 40 година, нађемо и зближимо са нашим братом Владом кога са великом жељом очекују његова браћа Драган и Перо и сестре Госпава и Зора. Оца и мајке немамо, они су заувек остали у Широкој Луци поред реке Мљечанице под Козаром.”

„Врата наше куће никад нису закључавана. Црну природно коврцаву косу је наследио од оца Дмитра. Као и гараве очи. Молимо вас да нам што прије доставите његову адресу како бисмо се што прије могли састати. Жива му је мајка Роса, отац брат Милутин старији од њега и сестра Милка такође старија. (...) Његови најмилији отац, мајка, брат и сестра.”

„ (...) Сећам се још увек тог дечкића, своју баку је звао увек нана јер га је она пазила док би мајка Станица радила у пољу, тако да је био стално уз баку. Станица, која би могла бити мајка Градишића, настрадала је у Јасеновцу као и већина наше породице, а могући отац Лука је умро пре шест година. (...) Близу њихове куће је протицала речица Љутава а около су

биле шуме и дрвеће; сада је то још мања речица, скоро поток, али некада је то била много већа вода; око саме куће је био велики шљивик, а на реци је био млин – ту смо се увек играли, можда би тај млин могао подсетити на те дане. Стева је имао и сестру старију годину и пол, која је исто нестала после логора у Градишки и до дан-данас се никада није чуло ни за Стеву ни за Савку.”

За акцију *Арена* *тражи* *ваше најмилије* колектив листа *Арена* одликован је Орденом братства и јединства са сребрним венцем, а сам Марино Зурл, као покретач и организатор читаве акције, Орденом заслуга за народ са сребрним венцем. Више од самог одликовања, Марину Зурлу и његовим сарадницима радост су доносили решени случајеви деце изгубљене у рату, попут случаја Бригите Фистрић. Она је као, двогодишње дијете, 1942. године „пошла из свог детињства у рат” и њу је, 1980. године, требало „вратити из рата кући”, о чему је снимљен и документарни филм *158*. У њеном сећању остали су само „пуцњава, ватра и мајка која спава у вајату, марвени вагони у којима је, устрашена, путовала у смрт, и име Мика, и ђедово име Ђуро.”

Прошло је скоро пуних осам деценија од завршетка Другог светског рата и све је мање преживелих сведока, деце која су у рату изгубила родитеље, браћу и сестре, родну кућу и право

*Чишаву кухињу,
чишаву кућу
је носила са собом.*

Бранко Тепић,
дечак са ратне
фотографије Жоржа
Скригина, снимљене
у Скендер Вакуфу
у јануару 1944. године

да, макар у позним годинама, сазнају ко су, чији су, одакле су. Као ратна сирочад, одрастали су у послератној Југославији, у породицама усвојитеља и у установама социјалне заштите. У новом друштвеном и политичком систему није било слуха за њихово трагање за идентитетом. Мали број њих је сазнао своје порекло – захваљујући личним истраживањима и уз помоћ породица које су их сачувале током рата, као и преко огласа и репортажа објављених у послератној југословенској штампи, и уз помоћ акције *Арена тражи ваше најмилије*. Новински текстови (*Празнина у књизи рођених, Пошкочарје их још није оћлакало, Нећасле козарачке наде, Нећлакани, На Кордуну нада до наде, Још и сад у Збијећу* и др.) откривају трагичну судбину деце која нису сазнала своје порекло или нису преживела рат. Успомена на њих живи у писмима и сећањима преживелих, који су, попут мајке Стаке, наставили да траже своју децу од којих их је рат заувек раставио:

„Ја сам, другови драги, своју дјецу морала предати од себе у селу Кошутарица код Јасеновца. Тражила сам своје синове 1945. године. Чула сам да су они у јесен прво били упућени у Сисак, а да су их из Сиска вукли за Загреб. У Загребу, у министарству, 1945. године, нашла сам картотеку те наше јадне дјеце из Поткозарја и могла сам само јадна прочитати имена свога Милана и свога Слободана, али ми нитко није могао ни ријеч казати гдје би се они отприлике могли налазити.”

Изложба *Повраћак, прича која траје* оживела је судбину деце која су страдала на територији некадашње Краљевине Југославије у току Другог светског рата и њихово трагање за изгубљеним идентитетом у послератној држави. Посвећена је деци пронађеној на згариштима, у збеговима, логорима, болницама, сиротиштима, која и данас, попут песника Драгана Жигића, лутају „по развалинама рата”, у потрази за украденим детињством.

„Разбио рат плаве прозоре детињства. Колевка се последњи пут заћихала када је горела кућа. Живе одсјаји тог пожара у дечијим очима дуго, дуго... У многим ратним ноћима проведеним под крововима од шумског грања или озвезданог неба, поново се зажари страшни огањ, што се, као румени певац усадио у кров родне куће. И да би угасиле ту ватру која прети да изгори очи, јављају се сузе. И у њима, као у малим језерима, стану да се огледају обриси питомих неких крајолика и лелулају се смирене воде. То мајка успаванку пева. Пева мајка успаванку и, одједном, тргне се, јер на њеним рукама и нема више детета: Однео га рат. А њој оставио рану без пребола и недопевану песму која гуши у грлу.”

„Партизанска читанка“, 1982, стр. 110

*No one can ever pay for my wanderings
Through the ruins of the war,
My stolen childhood.*

DRAGAN ŽIGIĆ

Despite the knowledge that the civilian population, children, women and the elderly suffer the most in war conflicts, as well as the declarations and conventions adopted at international conferences on the legal protection of civilians (such as the Hague conferences, the Geneva Convention, the United Nations Charter and war crimes trials after the end of World War II), armed conflicts in which the youngest are killed are a sad reality of previous times, and even of modern times.

The Third Reich's attack on the Kingdom of Yugoslavia in World War II, which began with the bombing of Belgrade on the 6th of April 1941, caused the rapid capitulation of the country, as well as the fragmentation of the territory between Germany, Italy, Hungary and Bulgaria. On the territory of Croatia, Bosnia and Herzegovina and Srem, on 10th of April 1941, the Independent State of Croatia was proclaimed. Individual and

mass crimes and terror against the Serbian, Jewish and Roma population, as well as against political dissidents of Croatian nationality, began in the first days of the Independent State of Croatia and continued until the end of the war. Together with their families, on their doorsteps, in refuges, on the killing sites and in the camps, children also perished.

The expelled and escaped population from the Independent State of Croatia also found salvation in the territory of occupied Serbia. Through the Committee for Refugees and Immigrants under the Council of Commissioner Milan Aćimović, those suffering from infectious diseases were placed in quarantines along the border with the Independent State of Croatia and in the south of Serbia: in Banja Koviljača, Mali Zvornik, Bajina Bašta and other places. Refugee children from all parts of the former Kingdom of Yugoslavia were treated in Belgrade, in the Central Infirmary, and after recovery were placed in children's refugee homes in Belgrade, Požarevac, Negotin, Vrnjačka Banja, Mataruška Banja, Užice, Smederevo, Koviljača and Sokobanja.

Children, whose families died in armed conflicts, also found refuge in partisan units. "Our battalion was our family," Dragoje Lukić vividly described the fate of children who grew up in partisan units, as couriers and the youngest fighters, or in partisan hospitals, schools and homes. The poignant testimony of the youngest children without identity, found on the burn sites

*Gerolama, leiser iz Prijekline,
naron što su joj spjegali
roditelje, od 1943 rosla je u
partizanskoj četi*

A CHILD OF THE UPRISING

*It was the fourth offensive,
It wrapped Banija in black.
When the Ustashas enslaved the people,
The poor mothers lost their children,
And I found one in the snow,
I found a little one that was a month old.*

*I gave her a nice name:
Little Ranka, child of the uprising.
I've been raising her for three years,
Ranka has grown to me now,
She started walking, slurring her words.*

*When I ask her: - Whose are you, Ranka?
She says: I am a partisan girl!*

Folk song

PCVIJEST

Ime i prezime *M. M. br. 5*

Godina rođenja *cca 10 mjes.*

Vjerodopovijest

Svrha stanje

Zanimanje

Mjesto rođenja

Mjesto nadležnosti

Obdina

Kotar

Od kuda je došao-la: *Kaskurina postaja (L. Müller) ka Dg.*

Diagnoza *Inten. es hita se. Kaskurina*

Primljena u bolnicu

Dana *3. VIII. 1942.*

Otpušten iz bolnice

dana *8. VIII. 42 u 1/125*

Bio/bila/u bolnici na liječenje

Kako je otpušten-a *bol. ambulantno*

after military operations, is also preserved in the folk song *Child of the Uprising*:

*It was the fourth offensive,
It wrapped Banija in black.
When the Ustashas enslaved the people,
The poor mothers lost their children,
And I found one in the snow,
I found a little one that was a month old.
I gave her a nice name:
Little Ranka, child of the uprising.*

Traumatic memories of the war and the suffering of surviving children are preserved in folk poetry from the period of World War II, but also in contemporary Yugoslav literature, documentary and feature films and television shows, memoir literature and archival materials, such as the testimony of Ostoja Slijepčević:

Suddenly many wagons appeared. I helped my brother Mikajlo and sister Smilja. (...) Loaded like pumpkins, we headed towards an unknown direction. (...) Suddenly, the door of the wagon opened. They told us to go outside. (...) I held my sister's right hand. (...) At one point, a lady approached. She pulled out a dress from her bag. (...) She took Smilja to the fountain. She washed her face and combed her hair backwards. Smilja had wavy hair. Well, she looked really nice when she was combed backwards.

She took everything off her, but she didn't bathe her, she cleaned her. Only then did she put that beautiful dress on her. I remember, that dress was red and was dotted. I will never be able to forget that. She also had a collar. And from the waist down it looked like a ballet dress. It spread. (...) I watched her carry my sister in her arms. In that moment, she was the most beautiful child that existed. It was a clean, beautiful dress. That was the last I saw of her. I never saw my sister Smilja again. I can't hold back my tears even today.

The fate of Serbian children in the Independent State of Croatia is inextricably linked to the action to help the Serbian population, which was organized by the Austrian Diana Budisavljević and her collaborators from the fall of 1941, especially for taking over thousands of children from the Jasenovac camps during 1942. With the confiscation of the file and other records with data on the identity and placement of the children, as well as the ban on the further work of Diana Budisavljević and her associates by the new Yugoslav authorities in May 1945, the rescued children were also deprived of the right to find out their origins and meet their biological families. Advertisements like: "I'm looking for anyone of my family...", published in the post-war Yugoslav press, most often remained unanswered.

In 1963, Marino Zurl, a journalist and writer,

launched the *Arena is looking for your loved ones* campaign in the Zagreb magazine *Arena*, trying to establish the identity of children who, together with associates and colleagues from Yugoslav newspapers, “were without names, birthdays, fathers, mothers, origin” and which the war “rolled away like an avalanche” from the hearth, as Zurl wrote. Over time, *Glas* from Banja Luka, Radio Bosanska Gradiška, and radio stations from Potkozar joined the action:

The first child I brought home to her parents was Milena Obradović, originally from the village of Prusci near Bosanski Novi. After twenty years, her mother Smilja, brothers Milan and Vojo could hug her... She inspired me for the script of the mono-drama Joka, the daughter of Kozara, after her I named this hill Joka's hill. I thought that, after that, and after the reportage titled Milena also has a birthday, published on the 13th of September, I would finish my trip to Kozara. But one fate dragged another, month after month, issue after issue of the Arena, and so on for several decades. I came here (Jokino brdo) more and more often, and then I stayed. That's how the movie Three Poplar Trees, the book Behind the Wall, the documentary One Hundred and Fifty-Eight, many recordings, reports were created.

Next to the *Wounded Bird* monument on Joka's Hill, until the wars in the last decade of the 20th century, on the territory of socialist Yugoslavia, artists, poets, painters and musicians from all over Yugoslavia gathered. The monument in the form of a metal bird with a broken left wing, dedicated to the children who did not return from the war, was made of trophy weapons from World War II and, at the request of the author, sculptor Ton Svetina, was placed in 1983 on that very spot. Pioneers and young people from Gornji Podgradac maintained a monument that, in order to pay tribute to the victims, was visited by surviving camp inmates and parents of murdered children whose graves were not known. The perished and lost children were paid respect next to the *Wounded Bird* by the “children” who after decades of searching, managed to find their origins, like Nada Šinik. She came to Joka's hill to “celebrate her greatest and most sacred moment in life: meeting her brother Milovan, the only member of her close family who survived the war” and to take the birth certificate, which confirmed her true origin and solved the 161st case “in a traditional Yugoslav humanitarian action, *Glas* and *Arena* are looking for your loved ones”.

Successfully solved cases of missing children gave hope to others that, with the help of published reports in newspapers and patient research of documents, they would succeed in searching for their loved ones. Dragoje Lukić, himself a child intern, who for decades researched the

Dragi Marino,

Šaljem Ti davno obećanu knjigu 1, znaš sam koliko me interesuje Tvoje drugarske i prijateljsko mišljenje o njoj. Ako Ti se dopadne predstavioš je zagrebačkoj javnosti, u to ne sumnjam. Šaljem Ti i ove isečke koji su čekali knjigu da ih zajedno pošaljem.

Što se tiče podataka za malog Bjelajca ja o njemu posедујem samo kartončić na kojem piše:

Bjelajac Vojislav rođen 1941 u Sovjaku od oca Stojana i majke Perse; iz Stare Gradiške transportom u Zagreb, a zatim, sredinom

jula 1942 bio je u Jastrebarskom. I to je sve.

-25-
ŽIGROVIĆ

"Arena"
Marino Zurl
Hajpanova 5/VI
41000 Zagreb

U Areni od 24.11.1980, br. 1105 pročitala sam o Marku Gradišić, pa ti ovom prilikom i ja dala svoj prilog u nadi da se ostvari njegova želja, Radi se o slijedećem.

Neke roditelji uzeli su nekako 1942-3 jedno muško dijete ratno siroče koje je tada imalo oko 5-6 godina tek skokovih do Samouata došlo dobro obučeno ali zapušteno usljed prilika u kojima se nalazilo. Kada su ga pitali kako se zove rekao je "Ivo" Sam se pomalo prilagodio novoj okolini a kad se malo udomačio počeli su ga ispitivati da li se čega sjeća. Rekao je da se sjeća da mu je otac imao mlin i volove i da je kuća po nekoj vojsci bila zapuštena i utijeu otac i majka u kući a da je on ušao na festa malog brata koji još nije mogao pravo hodati i neko vrijeme ga je nosio a onda da više nije mogao i da ga je ostavio u grabi i otišao su dupetkna kolima u kojima je bilo puno djece i ljudi. Kad su ga pitali zašto ga je pustio rekao je da zna da će nekako pobiti. Shvatio je u

Majka sada ima 70 godina a otac 77 godina. Kolika je njihova želja da saznaju nešto o tome djetetu, to oni ne pričaju više riječima već suzama... Ko zna dali će mo mi to dočekati? To su njihove riječi.

Majka kaže: "On je živ, to sigurno znam, samo da mi ga je vidjeti još jednom?"

suffering of children in World War II, wholeheartedly helped Marin Zurlo in this:

Today, at the foot of the Wounded Bird stands a woman whose name, coincidentally, is the same as her lucky predecessor: Nada (=Hope). She stands in front of the monument with her difficult war puzzle, with her wounded childhood. Is there any hope for Nada(=Hope)? Is there any hope that this Nada (=Hope) will also find her loved ones? (...) For her, the war is still going on. Her escape is prolonged. She is still on a thorny road from her birthplace. Does she know her real name? Nada answers that question:

I don't know.

Surname? – I continue with questioning.

I don't know – I get the same answer.

Date of birth?

I don't know.

Father's name?

I don't know.

Mother's name?

I don't know.

Do you have a brother?

I don't know.

Do you have a sister?

I don't know.

Do you have any of your own?

I don't know.

Place of birth?

I don't know.

Assumption?

Kozara.

Why exactly Kozara?

I don't know. That's what they said.

Who said that?

Those who saved me from the certain death.

The preserved letters of the survivors, sent to the editorial offices of *Arena*, *Glas*, *Borba*, *Politika*, *Večernje novosti* and other print media, bear witness to the hope of the survivors that the members of their immediate family, after many decades, will return home one day:

I came to this issue of the Arena a little later, so I am contacting you late. Namely, I also lost my brother in the war, who is roughly the same age. (...) We lived in Gornji Podgradci. In 1942, I don't remember in which month, the Ustasha entered our village and drove us all to the camp in Bosanska Gradiška. There we were left without father Rade, who was detained, and we, the other family members, were transferred to Mlaka. On one part of the journey, we were transferred by wherry or by a large German boat across the Sava river. This is where, you see, the matching of data occurs, because my friend Nahod also sees a large body of water and a huge boat like in

a dream. (...) I don't remember exactly how much time we spent there, I only know that one day we, the children, were separated from our mother and further transported to Sisak. (...) Here is another interesting match - I think that little Đorđe did not call his sister Danica but Nana, which corresponds to the information from the article. (...) Brother Đorđe broke down in tears when he was separated from us and allegedly got a high fever. I only know that he was sent back to Sisak and since then all traces of him have been lost. I would like to add that he has naturally curly hair, a swarthy face and the same blood group as my friend Nahod.

A photo from 1942/1943 remained in our memory, and especially this one from 1982 is unusually reminiscent of sister Gospava. The blood group is the same, and the height and stature resemble ours. (...) We would be very grateful to the editors if they would help us, after full 40 years, to meet and get closer to our brother Vlado, who is eagerly awaited by his brothers Dragan and Pero and sisters Gospava and Zora. We don't have a father, nor a mother, they stayed forever in Široka Luka next to the Mlječanica river under Kozara.

The door of our house was never locked. He inherited his naturally curly black hair from his father, Dmitar. As well as dark

eyes. Please send us his address as soon as possible so that we can meet as soon as possible. His mother Rosa is alive, his cousin Milutin is older than him and his sister Milka is also older. (...) His dearest father, mother, brother and sister.

(...) I still remember that little boy, he always called his grandmother nana because she looked after him while his mother Stanica worked in the field, so he was always with his grandmother. Stanica, who could be Gradišić's mother, was killed in Jasenovac like the majority of our family, and Luka's possible father died six years ago. (...) The little river of Ljutava flowed near their house and there were forests and trees around; now it is an even smaller river, almost a stream, but once it was a much larger body of water; there was a big plum orchard around the house, and there was a mill on the river - we always played there, maybe that mill could remind us of those days. Steva also had a sister a year and a half older, who also disappeared after the camp in Gradiška, and to this day neither Steva nor Savka have been heard of.

For the action *Arena is looking for your loved ones*, the employees of the *Arena* magazine were awarded the Order of Brotherhood and Unity with a silver wreath, and Marino Zurl himself, as the initiator and organizer of the entire action,

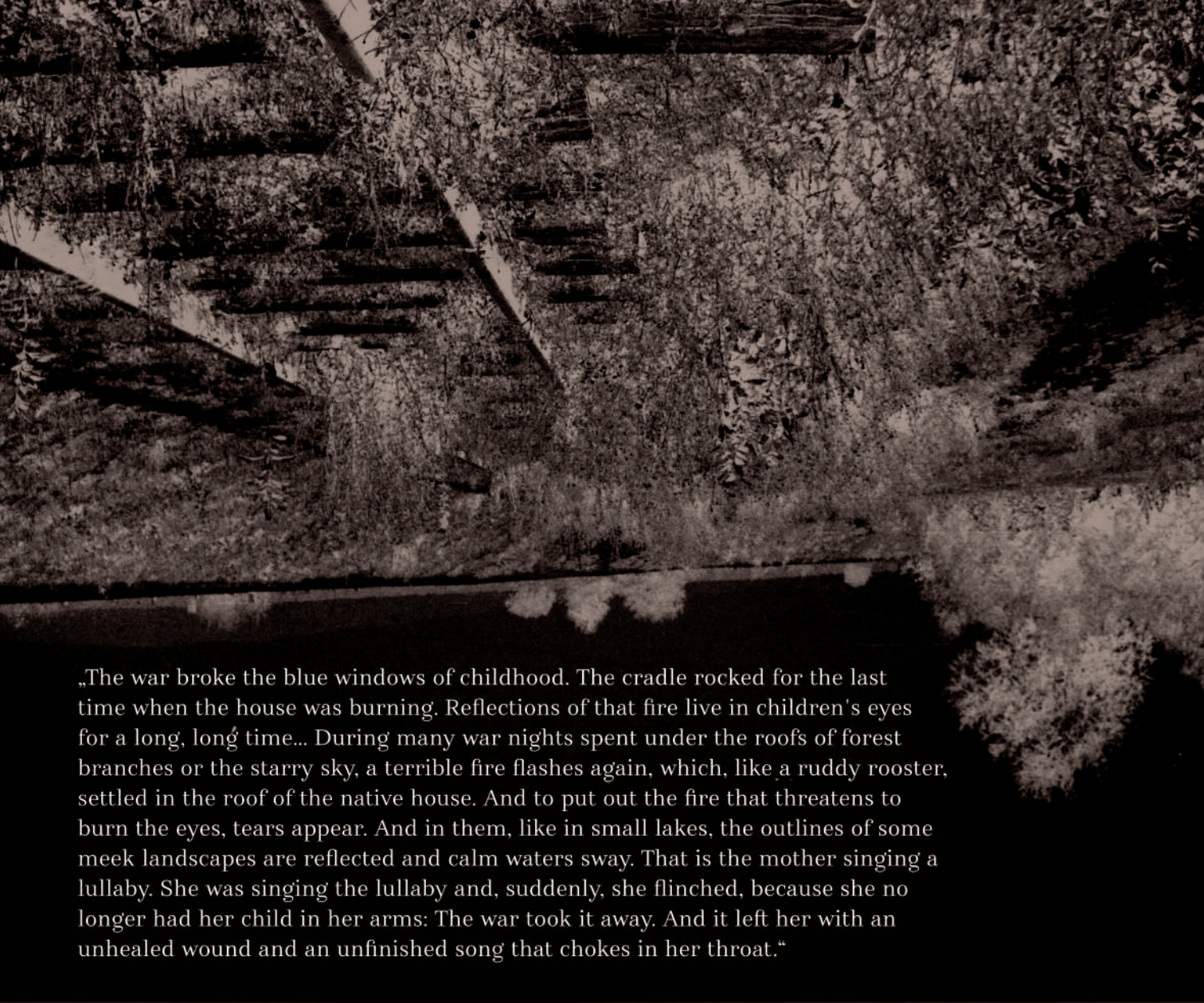
was awarded the Order of Merit for the People with a silver wreath. More than the award itself, the solved cases of children lost in the war, such as the case of Brigita Fistrić, brought joy to Marin Zurl and his associates. As a two-year-old child, she "went from her childhood to the war" in 1942, and in 1980, she had to be "returned home from the war", about which a documentary film *158* was filmed. In her memory, only "the shooting, the fire and the mother sleeping in the shed, the cattle train car in which she, frightened, traveled to her death, and the name Mika, and the grandfather's name Đuro" remained.

Almost eight decades have passed since the end of World War II, and there are fewer and fewer surviving witnesses, children who lost their parents, brothers and sisters, their ancestral home in the war, and the right to find out who they are, whose they are, where they came from, at least when they are at their later age. As war orphans, they grew up in post-war Yugoslavia, in adoptive families and in social welfare institutions. In the new social and political system, there was no observance for their search for identity. A small number of them found out their origin - thanks to personal research and with the help of families who preserved them during the war, as well as through advertisements and reports published in the post-war Yugoslav press, and with the help of the *Arena is looking for your loved ones campaign*. Newspaper texts (*Void in the registry of*

births, Potkožarje has not mourned them yet, Unextinguished Kozara hope, Unmourned, In Kordun from hope next to hope, Still on the run, etc.) reveal the tragic fate of children who did not learn their origin or did not survive the war. The memory of them lives on in the letters and memories of the survivors, who, like mother Staka, continued to search for their children, from whom the war separated them forever:

Dear comrades, I had to give my children away in the village of Košutarica near Jasenovac. I was looking for my sons in 1945. I heard that they were first sent to Sisak in the autumn, and that they were dragged from Sisak to Zagreb. In Zagreb, in the ministry, in 1945, I found a file of those poor children of ours from Potkožarje, and poor me, I could only read the names of my Milan and my Slobodan, but no one could tell me a word where they could generally be located.

The exhibition *Return, an ongoing story* brought to life the fate of the children who perished on the territory of the former Kingdom of Yugoslavia during World War II and their search for their lost identity in the post-war state. It is dedicated to the children found in the crematoriums, refugee camps, hospitals, orphanages, who even today, like the poet Dragan Žigić, wander "through the ruins of war" in search of their stolen childhood.

„The war broke the blue windows of childhood. The cradle rocked for the last time when the house was burning. Reflections of that fire live in children's eyes for a long, long time... During many war nights spent under the roofs of forest branches or the starry sky, a terrible fire flashes again, which, like a ruddy rooster, settled in the roof of the native house. And to put out the fire that threatens to burn the eyes, tears appear. And in them, like in small lakes, the outlines of some meek landscapes are reflected and calm waters sway. That is the mother singing a lullaby. She was singing the lullaby and, suddenly, she flinched, because she no longer had her child in her arms: The war took it away. And it left her with an unhealed wound and an unfinished song that chokes in her throat.“

Partizanska čitanka,
edited by Đorđe Radišić, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1982, 110.

Аутор изражава захвалност Народној библиотеци Србије и Музеју примењене уметности на прилици да обави истраживања и простору уступљеном за изложбу.

Посебну захвалност аутор изражава некадашњим и садашњим колегама из Музеја жртава геноцида, на вишегодишњој подршци у свакодневном раду и истраживањима.

Посебне изразе захвалности аутор упућује својим колегама из Групе за чување, приступ фондовима, стручну обраду грађе и дигитализацију, Гордани Шеатовић, Тиосаву Пурићу, Страхини Ђорђевићу и Гавру Буразору, за несебичну помоћ, корисне идеје и савете, као и безграничну подршку и стрпљење током реализације изложбе.

The author of the exhibition expresses his gratitude to the National Library of Serbia and the Museum of Applied Arts for the opportunity to conduct the research and space given for the exhibition.

Special gratitude is expressed by the author to former and current colleagues from the Genocide Victims Museum, for the support in daily work and research that has lasted over many years.

The author sends special expressions of gratitude to his colleagues from the Group for conservation, access to funds, professional construction and digitization, Gordana Šeatović, Tiosav Purić, Strahinja Dorđević and Gavro Burazor, for selfless assistance, useful ideas and advice, as well as limitless support and patience during the realization of the exhibition.

ПОВРАТАК : Прича која траје

Аутор изложбе
Јасмина Тутуновић-Трифунов

Издавач
Музеј жртава геноцида
Трг Николе Пашића 11, Београд, Република Србија
www.muzejgenocida.rs

За издавача
Дејан Ристић

Извршна уредница
Александра Мишић

Уметнички директор
др ум Никола Радосављевић

Дизајн и ѡрелом
Марица Буцек

Лектура
Исидора Ињац

Превод
Оливера Ристић

Штампа
Intra Net Centar

Тираж
200

ISBN
978-86-86831-79-8

RETURN : An ongoing story

Author of the exhibition
Jasmina Tutunović-Trifunov

Publisher
Genocide Victims' Museum
11 Trg Nikola Pašića Sq, Belgrade, Republic of Serbia
www.muzejgenocida.rs

For the Publisher
Dejan Ristić

Executive Editor
Aleksandra Mišić

Art Director
Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Text Design
Marica Bucek

Proofreading
Isidora Injac

Translation
Olivera Ristić

Printed in the Repubic of Serbia by
Intra Net Centar, Belgrade

Print run
200

ISBN
978-86-86831-79-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-86831-79-8

COBISS.SR-ID 73459465